

7. Богословська І. План розвитку країни: Скорочена версія задля індивідуального та колективного усвідомлення / За редакцією І. Богословської, І. Дирковського, А. Чалого. — К.: Вид. комп. “Воля”, 2005. — 212 с.

О. А. Коляструк

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ СТАНОВИЩА ОДЕСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У 20-і рр. ХХ ст.

Донедавна сторінки офіційного історіописання інформували про події суспільно-політичного, соціально-економічного життя держави, а не суспільства і конкретної людини. Радянська етатизована історія деформувала історичну оптику і пам'ять, викривляла духовні засади і національні ідеали, сприяла утвердженню певних політичних сил, формувала тоталітарні настрої. По суті, “поза кадром” опинялось дійсне життя людей, з їх повсякденними проблемами і потребами, думками і почуттями, з їх своєрідним духовним світом, переживаннями, ціннісними орієнтаціями та й предметно-речовим забезпеченням. На сучасному етапі конструювання нової концепції вітчизняної історії й оновлення історичної свідомості не можна обійтись без історії повсякденності. Повернення людини в центр історії дозволяє реалізувати сучасний і перспективний ціннісний пріоритет [1]. Як пише Н. Яковенко, слід врешті зробити “спробу звести історію з високого п'єдесталу науки про суспільство до живої людини цього суспільства. Це не означає, що саме суспільство не варте дослідницького інтересу, проте ключ до розуміння механізмів його функціонування не може бути ні універсальним, ні наперед постульованим, бо система, утворювана “людським матеріалом”, реалізує себе лише через конкретні — завжди різні в часі й просторі — вчинки людей. Тож від вивчення їхньої поведінки, “знизу”, і мусить починатися дослідження всієї системи: на рівні конкретного індивіда; на рівні мікрогрупи, до якої він належить; на рівні його соціального прошарку, стану і т. д.” [2].

Вивчення історії повсякденності радянського суспільства 20-30-х рр. ХХ ст. останнім часом вже реалізоване рядом російських [3] і зарубіжних [4] авторів. Ці роботи мають сенс не тільки для конкретно-історичних досліджень, а й для фор-

мування сучасної методології історичної науки. Проблематика повсякдення знайшла відгук і у вітчизняних дослідників [5]. Але, на жаль, на сьогодні в Україні не створено жодної фундаментальної чи узагальнюючої і фрагментарної праці з історії повсякденності українського народу. До історії побутового життя різних соціальних груп і верств українського суспільства звертались зокрема С. Дровозюк (побутування і настрої селянства в роки колективізації), П. Кравченко, В. Мороко (побут робітників на перших радянських новобудовах в Україні) та ін. На жаль, поки що менше уваги було приділено характеристиці повсякденного життя української інтелігенції, часто це здійснювалось принагідно у загальній історичній портретистиці цієї верстви [6].

Реконструкція повсякденного життя інтелігенції є вкрай непростим і копітким дослідницьким процесом. Передусім, це зумовлюється особливостями джерельної бази. Архівні документи лише частково дають можливість відтворити сферу приватного життя інтелігенції (деякі характеристики матеріального забезпечення й умов проживання, праці, відпочинку, охорони здоров'я). Для розкриття предмету слід спиратись переважно на мемуаристичну та епістолярну спадщину, записи усних розповідей тощо, а також піддавати аналізу предмети матеріальної культури (одяг, домашні речі, знаряддя праці, фотографії і т. і.). Ці документи мають виразно суб'єктивне забарвлення, тому міра узагальнень, допустимих екстраполяцій не тільки має триматися на чисельно представницькому масиві, а й на зваженості контекстивного співвідношення приватного і суспільного, одиничного і множинного.

Спроба відтворення окремих сторінок з історії повсякденного життя одеської інтелігенції на основі архівних документів вже здійснювалась автором [7]. Метою даної публікації є уточнення і доповнення характеристик життєвих умов одеських науковців і митців у першій половині 20-х рр.

Скрутне матеріальне становище одеської інтелігенції, як і в інших регіонах України, було зумовлене не тільки наслідками імперіалістичної і громадянської воєн, а й результатами політичного керівництва і господарювання більшовиків. Доволі виразно про катастрофічний стан міста на початку 20-х рр. повідомляла радянська центральна й місцева і особливо зарубіж-

на українська преса, передусім, публікації голови українського пресового бюро в Одесі Івана Герасимовича [8]. Городяни потепали від голоду й холоду, епідемій і пошестей, загального безладу і занедбаності комунальних служб міста. Реформування і демонтаж традиційної науково-академічної мережі на початку 20-х рр. призвели до масового безробіття серед науковців, їх матеріальної незабезпеченості, соціальної незахищеності і крайнього злидарювання. Представник Українського Червоного Хреста доктор Холодний в “Українських робітничих вістях” в статті “Становище вищих шкіл на Україні” від 15 квітня 1922 р. писав: “Професура часто залишала наукову працю і мусила робити те, що давало їй можливість не вмерти з голоду — переносила тяжести, рубала в лісі дерева, колола дрова в місті, шила чоботи і т. д.” [9]. Голодні і майже босі професори і викладачі вузів “із запалими щоками та мутними очима” на численних одеських базарах спродували за безцінь хатній скарб і бібліотеки, сподіваючись, “може, Бог надішле яку милосердну душу” [10]. За відомостями секції наукових працівників Одеси, лише взимку 1921 — весною 1922 рр. померли від тифу професори і викладачі Ф. Ф. Клименко, А. С. Філіппов, Є. С. Сльчанінов, І. Д. Кон, К. Є. Дубовський, Зільберг, А. Ф. Нестурх, Л. М. Райміст, В. Д. Зеленський, Н. А. Бачинський [11]. Їх сім’ї після смерті годувальника опинилися на межі виживання. Для щонайелементарнішого врегулювання життя і працевлаштування науковців в Одесі була утворена Міжвідомча комісія по наданню допомоги вченим [12]. 27 грудня 1921 р. її функції на себе перебрало Одеське відділення Всеукраїнського сприяння вченим (ОВ ВУКСУ) і секція наукових працівників (СНП). Керуючись декретами РНК УСРР “Про поліпшення стану учених спеціалістів і заслужених працівників науки та мистецтва” (31 серпня 1920 р.), “Про покращення побуту наукових працівників” (30 серпня 1921 р.), ОВ ВУКСУ взяло під контроль життя і діяльність науковців і художньо-мистецьких кіл Одеси, зобов’язалось обстоювати їх соціальні і матеріальні інтереси.

На сучасному етапі добробут розуміють як соціально-економічну категорію, що характеризує рівень задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб. Він визначається системою кількісних і якісних показників, загальним обсягом спожив-

вчих благ та послуг, реальними доходами населення, рівнем споживання продуктивних і непродуктивних товарів і послуг, розмірами оплати праці, усупільненням фондів споживання, умовами праці, тривалістю робочого й вільного часу, житловими умовами [13]. Одним із головних показників добробуту є заробітна плата і рівень доходів. Дипломовані фахівці вищих навчальних закладів були віднесені до 14-17 кваліфікаційних розрядів. Нормальна ставка наукового працівника вищої кваліфікації (професора) (17 розряд), викладачів вищої школи у жовтні 1922 р. становила 12,5 товарних крб.; у січні — березні 1923 р. — 15; квітні — 16,25; травні — 17,5; червні — серпні — 23,75; вересні — 28,75 [14]. З жовтня заробітну платню почали нараховувати у золотих карбованцях, ставка 17 розряду була визначена у 38 крб., у жовтні дорівнювала 34,9 товарним карбованцям, а у листопаді — 24,09 крб. [15]. Слід враховувати, що реальна вартість зарплатні була значно понижена через запізнення виплат на місяць і більше, тому реально науковий працівник отримав у 1923 р. у товарних карбованцях наступні суми: у січні — 12,08 крб., у лютому — 12; у березні — 12,36; у квітні — 12,77; у травні — 11,94; у червні — 18,14; у липні — 22,84; у серпні — 20,90; у вересні — 16,52; у жовтні — 34,9; у листопаді — 24,09 крб. [16].

Бюджет наукового працівника складався не тільки з заробітної платні, а й з академічного пайка і додаткового академічного забезпечення. Спочатку, у грудні 1921 р., по квоті ВУКСУ одеським вченим було виділено пайків лише на третину осіб, які мали незаперечне право на їх отримання за “Положенням про право на академічний пайок” [17]. Спеціально створена Комісія по академпайках у складі Г. К. Сулова (голова), А. М. Кангера, І. Є. Корнягана, Б. В. Варнеке, Є. П. Трефільєва, Н. Н. Костяміна, Д. А. Лоевіцького у лютому 1922 р. розглянула списки осіб, представлених вищими навчальними закладами і групами ХЛІАМ (художників, літераторів, артистів, музикантів), та індивідуальні заяви і ухвалила вважати за необхідне видати 2 011 пайків 907 особам. До додаткового списку були занесені ще 54 особи [18]. На 1 травня 1922 р. у нових списках, схвалених центром, на академпайок в Одесі нараховувалось 570 осіб по ВНЗ (1 269 пайків) і 107 осіб з позашкільної групи — художники, письменники, артисти, музиканти — та індивідуаль-

но зараховані (178 пайків), разом — 677 осіб на 1 447 пайків [19]. По Одеських вищих навчальних закладах вони розділені так: політехнічний інститут — 96 осіб, хімічно-фармацевтичний — 43, сільськогосподарський — 52, інститут народного господарства — 25, археологічний — 2, академія образотворчого мистецтва — 18, медична академія — 248, інститут народної освіти — 149, магнітно-метеорологічна обсерваторія — 5, астрономічна обсерваторія — 16, робітничий факультет — 42, клінічний інститут — 26, педологічний — 16, інститут прикладної хімії — 12. До списку включені також 12 артистів, 24 художники, 11 музикантів, 25 літераторів та 36 інших осіб [20].

Та забезпечити навіть це число пайків не завжди вдавалось, наприклад, у жовтні 1922 р. за ордерами Губпродкома отримано 475 пуд. 20 фун. круп, олії — 95 пуд., м'яса-солонини — 475 пуд., борошна — 951 пуд., що могли покрити лише 951 академпайок [21]. Особливо критичним було становище з хлібом. Рознарядка по академпайку на квітень залишилася невиконаною: не додано 368 пуд. борошна, а з запланованих на травень 1 493 пуд. борошна видано лише 125 пуд. Одеське відділення ВУКСУ зверталось до урядових установ з проханням вжити рішучих заходів у видачі борошна по академпайках нарівні з військпродпостачанням і здороввідділом [22].

Доповненням до бюджету були також разові грошові допомоги науковим працівникам. Тільки у першому кварталі 1923 р. роздано науковим працівникам Одеси 1 455 793 крб. 09 коп., з них по академпайку — 1 142 339 крб., як допомога 37 особам — 38 714 крб. [23]. До числа екстрених видатків відносилися й додатковий академпайок. Його могли отримувати тільки наукові фахівці за особливі здобутки. ОВ ВУКСУ домоглося, що з загального числа 1753 пайків по Україні 329 були надані вченим Одеси: 121 пайок отримали наукові працівники 0 категорії, 115 — I категорії, 62 — II категорії, 24 — III категорії, 7 — IV категорії [24].

Морально-психологічний стан науково-педагогічної та художньо-мистецької інтелігенції був чи не складнішим за матеріальні негаразди. Щоб зарадити самотності і незадіяності науковців і митців, міська СНП ініціювала створення Будинку вчених. У звіті про роботу СНП м. Одеси йшлося: “Здавна в Одесі, як і в інших містах, наукові працівники жили нарізно,

відокремлено один від одного і працювали ізольовано, виявляючи свою діяльність лише у замкнених закладах кожен за своєю кваліфікацією або друкуючись у спеціальних виданнях. Живе спілкування між ними було мінімальним” [25]. На початку своєї діяльності, у листопаді 1922 р., Будинок учених об’єднував 200 вчених, а через сім років згуртував понад 600 осіб, він перетворився на справжній центр культурного життя Одеси. За статутом, Одеський будинок учених мав сприяти організації і розвитку наукових товариств і асоціацій в Одеській губернії; організувати комітет лекторів з різних галузей науки і мистецтва; створити комісії а) по рецензуванню наукових і навчально-педагогічних праць (рукописних і друківаних), б) по складанню керівництв, підручників, популярних брошур тощо; сприяти періодичним виданням у організації ними відділів “Наука”, “Техніка”, “Бібліографія”; створити довідково-інформаційне бюро; видавати літопис Будинку вчених [26]. Під опікою БУ невдовзі запрацювали такі громадські об’єднання як товариство краєзнавців, художнє товариство ім. Костанді, наукове при ВУАН товариство, літоб’єднання “Перевал”, товариства друзів кіно, письменників і художників, любителів світовідання [27]. Регулярно діяли гуртки вивчення української, англійської, французької, німецької мов, шаховий. Для аспірантів і молодих вчених були організовані, за велінням часу, гуртки марксизму-ленізму та методики викладання [28]. При БУ наприкінці 1924 р. почав діяти загальнодоступний Народний університет. До його діяльності на громадських засадах були задіяні кращі науковці. Так, математично-технічний цикл лекцій забезпечували математики Д. А. Крижанівський, І. А. Гібш, І. Д. Дуб, фізики Якубов, В. О. Анатольєв, В. В. Бурксер, астроном А. І. Стефановський, хіміки В. Д. Богатський, М. А. Розенберг, Д. А. де Рібас та багато інших [29]. Цікаві різнометові лекції з історії мистецтва, літератури і музики пропонували слухачам громадського університету П. Ф. Наумов, Б. В. Варнеке, М. П. Алексеев, С. О. Лозинський, М. Ф. Покорний, А. М. де Рібас, А. А. Смирнов, С. Д. Кондратьєв, Б. Д. Тюнеєв, Павлов-Арбенін, Н. Н. Вілінський та ін. Зрозуміло, такий університет не обходився без історичних оглядів революційного минулого, які пропонували М. Б. Златопольський, М. Є. Талпа, П. А. Самулевич [30].

23 травня 1923 р. при БУ відкрито їдальню для наукових і творчих працівників та їх сімей, на облаштування якої організація “Джойнт” відпустила 25 млрд. карбованців, а “АРА” надала безкоштовно продукти. Щомісяця організація “Джойнт” видавала по 10 тис. крб. на утримання, завозила по 24 пуд. білого борошна, 16 пуд. рису, 35 фунт. какао, 3 пуд. цукру [31]. Уже наступного місяця було в ній відпущено понад 6,5 тис. обідів (при ціні 1 крб. 26 коп.), а через рік число відвідувань зросло у 2,5 рази, хоча ціна обіду тепер становила вже 6 крб. [32]. На жаль, ця динаміка не закріпилась, оскільки ціни вже в липні становили в середньому 7,5 крб., а в серпні — вересні сягнули 9 крб., відповідно, кількість обідів зменшилась до 10,5 тис. Ті, хто продовжував отримувати обіди, часто вимушені брати їх у кредит. На початок жовтня заборгованість за обіди перевищила 1 тис. крб. Очевидно, їдальня була потрібною, але зростаючі ціни залишали багатьох бажаючих за її дверима. До 1 липня 1924 р. їдальня підтримувалась американською секцією європейської допомоги, тому вдавалось помітно зменшити відпускні ціни на обіди. Враховуючи скрутне становище деяких вчених, їдальня щомісяця близько 50 обідів надавала безкоштовно. Собівартість обіду у другому півріччі складала 11-12 крб., але підносити ціни вище 9 крб. ставало небезпечним, тому СНР звернулася до ВУКСУ про фінансову допомогу на діяльність їдальні для вчених (по 600 крб. щомісяця) [33].

При Одеському БУ з 25 лютого 1923 р. діяв також речово-продовольчий розподільник, до нього постачались продукти з держустанов, трестів і інших приватних установ за пільговими умовами, які продавались майже по собівартості особам, що отримують академпайок. Академічний розподільник довів свою необхідність, реалізаторські ціни у ньому були більш прийнятні для професорів і науковців. Наприклад, масло вершкове на ринку коштувало 1 крб., а в розподільнику його відпускали по 66 коп., гречана крупа була дешевшою на 2 крб., картопля — вдвоє (5:2,5 крб.), натомість ціна солі, цукру, олії була виграшною лише на 50 коп. [34].

Будинок учених справді перетворився на центр гуртування наукової інтелігенції міста, він був відкритий для всіх бажаючих, але його потужності були замалими. За ініціативою голови ОБ ВУКСУ В. О. Анатольєва було створено комісію з

архітекторів Ф. П. Нестурха, Л. Ф. Прокоповича та інженера Б. А. Бауера, яка розробила перспективний план реконструкції і добудови БУ з відповідними кресленнями, витратними розрахунками і етапами реалізації [35].

Пенсійне забезпечення наукових працівників також знаходилося під пильною увагою відділень ВУКСУ. Академічні і персональні пенсії призначались часто за клопотанням відповідних відділень ВУКСУ. Серед архівних матеріалів зустрічаємо безліч витягів з протоколів засідань бюро ОБ ВУКСУ про призначення пенсій. Справа ця потребувала часу, тому траплялись і такі прохання на адресу ВУКСУ, як написав 10 листопада 1923 р. професор медичної академії С. О. Шатуновський: “Професор Занчевський, що має право на пенсію за вислугою років, а також значні наукові і політичні заслуги, в Одесі нині перебуває у крайній нужді. Клопотання про призначення йому пенсії повинно ще пройти через ряд інстанцій для позитивного рішення. Злиденність однак крайня і нестерпна, і тому я прошу про призначення Занчевському разової допомоги до розв’язання питання про пенсію” [36].

Відпочинок і оздоровлення вчених здійснювалися у Будинку відпочинку вчених по вул. Чорноморській, 17, а також у санаторіях на лимані [37]. Одеська СНР впродовж 1924 р. забезпечила також літній відпочинок 130 науковцям в Криму та на Кавказі, разом з тим відзначала у своєму звіті, що потреба у санаторному лікуванні в Кисловодську задоволена лише на 30% і просила збільшити квоту для СНР [38].

Таким чином, на початку 20-х рр. ХХ ст. інтелігенція Одеси була у надзвичайно скрутному становищі, її матеріальне забезпечення за госпрозрахункових відносин було вкрай злиденним. Заробітна платня працюючих була низькою і видавалась нерегулярно. Повсякденне прохарчування переважна більшість інтелігентів здобувала завдяки продажу колишніх статків та поодинокими заробітками, приватними уроками. Відчайдушні спроби СНР та ВУКСУ підтримати інтелігенцію були недостатніми, хоча їх необхідність незаперечна. Разом з тим, слід підкреслити, що новоутворені за радянської влади організації мали на меті тримати під суворим наглядом творчість митців і наукову діяльність, що мали відповідати ідеологічним запитам влади. Особиста свобода і приватне життя обмежувались, сфера

дозвілля піддавалась уніфікації, з неї видалялись традиційні й усталені релігійні, сімейні свята.

Джерела та література:

1. Удод О. Історія: осягнення духовності. — К., 2001. — С. 20.
2. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2005. — С. 14.
3. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: 1920-1930 годы. — С.-Пб., 1999; Соколов А. Повседневная жизнь советских людей в 1920-е годы // История. — 1997. — № 29-30; Осокина Е. Люди в годы первых пятилеток: способы и стратегии выживания // История. — 1997. — № 19.
4. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. — М., 2001; її ж: Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: село. — М., 2001; Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920-30-х років. — К., 1999.
5. Сарбей В. Г. За народознавчу історію України! // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. — Харків, 1996; Удод О. Про історію повсякденності // Бористен. — 2000. — № 4.
6. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х кн. — К., 1994; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х — 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. — К., 1992.
7. Коляструк О. А. До історії Одеського відділення Всеукраїнського комітету сприяння вченим (за документам ЦДАВО України) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 9. — К., 2005. — С. 187-195.
8. Герасимович І. Завмираюча Одеса // Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді / Упор. Сербин Р. — Торонто, 1995. — С. 155-159; Герасимович І. Голод на Україні. — Берлін, 1922. — С. 129, 161-179.
9. Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді / Упор. Сербин Р. — Торонто, 1995. — С. 263.
10. Там само. — С. 158.
11. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 128.
12. Там само. — Арк. 18а.
13. Молчанов В. Добробут освітян в Україні у ХІХ — на початку ХХ ст. // Історія України. — 2005. — № 11 (411), березень. — С. 1-2.
14. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 37 зв.
15. Там само.
16. Там само. — Арк. 37.
17. Там само. — Спр. 52. — Арк. 10.

18. Там само. — Арк. 11.
19. Там само. — Спр. 35. — Арк. 127.
20. Там само. — Спр. 52. — Арк. 1-8.
21. Там само. — Спр. 35. — Арк. 60.
22. Там само. — Арк. 130-131.
23. Там само. — Арк. 18а-зв.
24. Там само. — Спр. 69. — Арк. 3.
25. Там само. — Спр. 154. — Арк. 33.
26. Там само. — Спр. 188. — Арк. 75-77.
27. Там само. — Спр. 300. — Арк. 13.
28. Там само. — Спр. 154. — Арк. 32.
29. Там само. — Арк. 41-43.
30. Там само. — Арк. 43.
31. Там само. — Спр. 35. — Арк. 45.
32. Там само. — Спр. 155. — Арк. 18.
33. Там само. — Арк. 18 зв.
34. Там само. — Арк. 95.
35. Там само. — Спр. 347. — Арк. 84-86.
36. Там само. — Спр. 30. — Арк. 22.
37. Коляструк О. А. До історії Одеського відділення Всеукраїнського комітету сприяння вченню (за документам ЦДАВО України) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 9. — К., 2005. — С. 193-194.
ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 330. — Арк. 1050.

В. В. Левченко

ВПРОВАДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ В ОДЕСЬКОМУ ІНСТИТУТІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Важливою складовою національно-культурних процесів в Україні у 1920-х рр. була політика коренізації, спрямована радянським урядом на надання українському народу реальної можливості розвивати свою національну культуру. У практичному здійсненні радянської політики коренізації в Україні виділялися два аспекти: українізація корінного населення та культурний і економічний розвиток національних меншин. Одним з основних напрямків цієї політики була організація нових навчальних закладів та українізація вже існуючих закладів усіх ступенів. Серед вищих навчальних закладів (ВНЗ) процес українізації активно відбувався в інститутах народної